

УДК 343.353

Марта-Марія Яциніна,*аспірант кафедри кримінального права та кримінології
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СЛУЖБОВІ ЗЛОВЖИВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті досліджено історію розвитку кримінально-правової регламентації за службові зловживання в Україні. Проаналізовано норми, які встановлювали кримінальну відповідальність за досліджувану групу злочинів у законодавстві Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської Імперії та Радянської України. Визначено етапність розвитку кримінального законодавства в цій сфері.

Ключові слова: історико-правовий метод, службове зловживання, зловживання владою, зловживання повноваженнями.

Постановка проблеми. Для глибокого аналітичного осмислення того чи іншого правового інституту необхідно дослідити його генезу. Таке дослідження дає змогу краще зрозуміти сутність явища, що досліджується; дає змогу використати накопичений століттями юридичний досвід; допомагає оцінити тенденції розвитку сучасних правових інститутів і має істотне значення для наступності правових норм.

Метою статті є висвітлення основних етапів розвитку кримінально-правової регламентації відповідальності службових осіб за зловживання своїми повноваженнями на території сучасної України.

Проблемні питання службових злочинів досліджували такі науковці, як П.П. Андрушко, О.Я. Асніс, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, В.І. Тютюгін, М.І. Хавронюк та інші.

Історію злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, у межах дисертаційних робіт досліджували К.П. Задоя, В.П. Коваленко, О.Я. Светлов, Д.О. Сисоєв, Т.І. Слуцька, В.Г. Хашев.

Виклад основного матеріалу. Перші обмеження стосовно використання владних повноважень (починаючи з XI ст.) встановлювалися звичаями, статутами й нормами Руської Правди.

У Руській Правді відсутнє поняття «службова особа» чи поняття «зловживання службовим становищем». Серед суспільного поділу не було службових осіб, проте були люди, які мали більше прав і повноважень, ніж інші. Тому для аналізу перших обмежень у зловживаннях проаналізуємо обмеження, які встановлювалися для привілейованих верств населення.

У Статуті князя Володимира Святославича «Про десятини, суди і людей церковних» встановлювалися обмеження для князівських суддів щодо втручання в роботу церковних суддів (ст. ст. 8, 14) [3, с. 149].

Подальший розвиток ці обмеження знайшли в Статуті князя Ярослава, а саме в ст. ст. 1,

38 короткої редакції, проте ці норми не містили санкцій [3, с. 170]. Детальніше обмеження щодо втручання в роботу церковних суддів і штрафи за таке втручання були встановлені в ст. ст. 32–33 розширеної редакції Статуту князя Ярослава [3, с. 200].

Також подібні обмеження встановлювалися в Новгородському статуті князя Всеволода «Про церковні суди, людей та товари», у якому ст. ст. 3, 10, 11, 12 передбачалася заборона князю, боярам та іншим чинити церковний суд [3, с. 251].

Щодо Західної України, то перші обмеження для службових осіб встановлювалися нормами Віслицького статуту 1347 р., Повного зводу статутів Казимира Великого 1420 р., Вартського статуту 1423 р. й інших нормативних актів, що передбачали відповідальність за правопорушення, які переслідувалися від імені держави королівськими чиновниками [1, с. 468].

Повний звід статутів Казимира Великого зараховував до злочинів проти скарбниці захоплення чиновниками частини доходів, що належать скарбниці [1, с. 481].

У Віслицькому статуті 1347 р. відображено правові норми про кримінальну відповідальність за злочини у сфері судочинства. Так, у ст. 29 було передбачено відповідальність судового службовця, який без доручення судді викликав до суду певних осіб [1, с. 483].

У Литовському статуті 1588 р. встановлювалася відповідальність за хабарництво (арт. 15), підроблення документів і печаток (арт. 16) і фальшивомонетство (арт. 17) [8].

Стосовно лівобережної України, то в Судебнику 1497 р., за яким здійснювалося правосуддя на Русі, встановлювалися повноваження бояр у сфері судочинства (ст. ст. 1, 2). У ст. ст. 15, 16 передбачалася відповідальність за стягнення завищених зборів за здійснення правосуддя [4, с. 54].

У цьому Судебнику запроваджено відповідальність за отримання матеріальних цінностей під час ведення судових справ і розгляду скарг державними чиновниками. Так, у ст. 1 Судебни-

ка було зазначено: «Судить суд боярам и окольничим. А на суде быть у бояр и окольничих дьякам. А частныхвознаграждений (взятки) боярам, и окольничим, и дьякам от суда и от содействия (в разрешении дела) не брать; также и любому судьячестноговознаграждения (взятки) от суда не братьником». Хоча ця стаття не передбачала санкцій за отримання посула, за вчинення цього правопорушення посадову особу міг покарати глава держави на свій розсуд [4, с. 54].

У Судебнику 1497 р. з'явився фрагментарне поняття про хабарництво. Загалом заборона порушення деяких форм службової діяльності була пов'язана з діяльністю суду.

У Судебнику 1550 р. установлювалися повноваження бояр, дворецьких казначей та ін. щодо здійснення правосуддя, обмеження щодо зловживань у цій сфері (ст. ст. 1–4). Також передбачено відповідальність за неумисне та умисне неправосуддя, яке виявлялося у винесенні неправомірного рішення у зв'язку з одержанням неправомірної винагороди чи розкрадання казни; за стягнення завищених зборів за вчинення правосуддя (ст. ст. 33–34). У ст. ст. 1–42 Судебника 1550 р. передбачалася відповідальність за порушення порядку зберігання й видачі судових документів. Ст. 54 встановлювалася відповідальність за незаконну передачу на поруки, а ст. 59 – за підробку документів [4, с. 97].

Є підстави вважати, що саме в Судебниках 1497 та 1550 рр. на теренах України вперше встановлювалася відповідальність саме для службових осіб у сучасному розумінні цього поняття.

Як можемо прослідкувати, на початкових етапах формування української державності службові злочини не мали широкого розповсюдження, оскільки тогочасне суспільство було розширене й вищі його прошарки, які могли обіймати посади, були безпечейно привілейованими особами. Існувала так звана «система кормління», із якою не узгоджувалася відповідальність шляхтичів. Із часом, із розвитком суспільних відносин свавілля чиновників почало обмежуватися, найбільш поширеним протиправним діянням було хабарництво та злочини в судовій системі.

Проблеми кримінальної відповідальності за хабарництво й інші форми вияву корисливих службових зловживань виявилися в Соборному уложенні 1649 р. У главі 10 «Про суд» ці злочини розглядалися як такі, що направлені проти інтересів правосуддя. У ст. ст. 5 і 7 Соборного уложення передбачено кримінальну відповідальність за прийняття винагороди посадовими особами судових органів. Однак у ст. 6 розширено коло посадових осіб, які підлягали кримінальній відповідальності за отримання хабара, до них належали люди, які виконували такі самі функції, як судові чиновники, зокрема зазначалося: «Да и в городах воеводам и диаком и всяким приказным людям за такиенеправды чинити тот же указ» [5, с. 102].

В основу розділу 5 Уложення про покарання кримінальну та виправні 1845 р. покладений статус спеціального суб'єкта. Розділ містив такі злочини: перевищення влади, бездіяльність

влади, хабарництво. Проводилося розмежування між подарунком і хабаром, розмір якого не мав значення. В окремих розділах передбачена відповідальність за застосування сили, катувань під час здійснення службових повноважень, за образу словом чи ділом. Також каралися незаконні взяття під варту, виїмка, обшук, порушення таємниці листування [11].

Далі розглянемо регулювання відповідальності за службові (посадові) злочини в кодифікованих та інших нормативно-правових актах ХХ ст. Кримінальне уложення 1903 р. містило 51 статтю, у яких установлено відповідальність за службові злочини, вони були об'єднані в єдину главу (глава 37). Ці злочини можна умовно поділити на групи: 1) загальні, які за об'єктивною стороною діляться на перевищення влади й бездіяльність влади (вони становлять більшість складів), а також зловживання владою та службова необережність. Злочини мали казуїстичний характер, і ці загальні склади, узагальнивши, можна поділити на злочини, вчинені у сфері законодавчої влади, виконавчої влади й судової влади, а також у сфері захисту прав та інтересів фізичних осіб і у сфері дотримання порядку й умов служби, також була встановлена відповідальність за корупційні діяння [6, с. 275].

В інструкції НКЮ «Про революційний трибунал, його склад, справи, що належать його веденню, притягнення до кримінальної відповідальності і про порядок ведення його засідань» від 19 грудня 1917 р. містилося вже перше законодавче визначення поняття «зловживання владою», передбачалися за цей злочин можливі покарання: позбавлення волі, видалення за межі республіки, оголошення ворогом народу, позбавлення політичних прав, конфіскація майна тощо [7, с. 9].

Подальший розвиток поняття «посадові злочини» отримало у відомій ухвалі касаційного відділу ВЦВК «Про підсудність революційних трибуналів» (п. 5) від 6 жовтня 1918 р. Низку спеціальних посадових зловживань, пов'язаних зі спекуляцією, передбачав декрет Ради Народних Комісарів від 22 червня 1918 р. і декрет Ради Народних Комісарів від 21 жовтня 1919 р., встановлюючи «для нещадної боротьби» із цими злочинами підсудність їх особливому Революційному трибуналу при ВЧК. Багато для пояснення поняття «посадовий злочин» у кримінальному праві того часу дає декрет СНК «Про хабарництво» від 8 травня 1918 р., який визначив суб'єкта цього злочину та передбачив основні ознаки складу, а також кваліфікуючі ознаки. Декрет визначив відмінність між посадовими особами й іншими службовцями, що зберегло своє принципове значення й на сьогоднішній день [7, с. 10].

Окремі ознаки посадових злочинів містились і в циркулярі Касаційного відділу ВЦВК «Про підсудність революційних трибуналів», а саме: а) використання суспільного або адміністративного становища для зловживання владою, представленою революційним народом; б) учинення протиправного діяння під час виконання (на момент виконання) службових

обов'язків або з використанням свого становища на службі. Постановою вирішувалося питання про можливість співучасті не посадових осіб у посадових злочинах [7, с. 10]

У положенні про Революційні воєнні трибунали, прийнятому ВЦК 20 листопада 1918 р., вже більш детально, ніж у колишніх актах, розкривались ознаки посадових злочинних дій, а саме: а) саботаж, б) перевищення та бездіяльність влади за умови, якщо зазначені дії супроводжувались суттєвою шкодою для Республіки чи для справи революції або могли супроводжуватися вказаними наслідками, які не настали лише випадково або через прийняття вчасно іншими особами запобіжних заходів, в) привласнення, розтрата або знищення ввіреного по службі майна, г) службова підробка, д) вимагання [7, с. 10].

Злочини у сфері службової діяльності в Кримінальних кодексах УСРР 1922 і 1927 рр. є майже однаковими [10]. У вітчизняній і російській науковій літературі службові злочини часто ділять на загальні та спеціальні (у цьому випадку за конкретизацією суб'єкта). Так, до загальних і спеціальних злочинів в обох кодексах зараховують такі (див. таблицю).

У Кримінальному кодексі УРСР 1960 р. в главі 7 «Посадові злочини» залишилися тільки «загальні» види посадових (службових) злочинів: зловживання владою або посадовим становищем (ст. 165), перевищення влади або посадових повноважень (ст. 166), халатність (ст. 167), хабарництво (ст. ст. 168–171) і службове підроблення (ст. 172). Спеціальні види помістили в інші глави [2].

Висновки. Підсумовуючи, можемо виділити такі основні періоди розвитку законодавства про відповідальність за службові злочини:

1. Зародження інституту службових злочинів на світанку розвитку української державності XI–XIV ст.

На західноукраїнських землях:

2. Розвиток законодавства у сфері службових злочинів у складі Польського королівства XIV–XVI ст.

3. Розвиток законодавства у сфері службових злочинів у складі Австро-Угорщини у XVI ст.

На Лівобережній Україні:

4. Законотворча діяльність у сфері відповідальності за службові злочини XV–XII ст.

5. Розвиток і формування кодифікованих актів XX ст.

Як можемо прослідкувати, на початкових етапах формування української державності службові злочини не мали широкого розповсюдження, оскільки тогочасне суспільство було розшароване й вищі його прошарки, які могли обіймати посади, були безапеляційно привілейованими особами. Існувала так звана «система кормління», із якою не узгоджувалася відповідальність шляхтичів. Із часом, із розвитком суспільних відносин свавілля чиновників почало обмежуватися, найбільш поширеним протиправним діянням було хабарництво, згодом розвинулися так звані «класичні» складі службових злочинів, пов'язані зі зловживанням службовим становищем і перевищенням службових повноважень.

У XX ст. кримінальне законодавство, яке стосувалося службових (посадових) злочинів, рухалося в напрямі від казуїстичного до більш абстрактного, відповідальність була диференційованою, можемо прослідкувати наступність у законодавчих актах, оскільки «загальні складі», про які вже почала йти мова в науковій

Таблиця

Загальні та спеціальні злочини, передбачені в Кримінальних кодексах УСРР 1922 і 1927 рр.

Назва злочину	Стаття КК УСРР 1922 р.	Стаття КК УСРР 1927 р.
Загальні види		
1. Зловживання владою	105	109
2. Перевищення влади	106	110
3. Бездіяльність влади	107	111
4. Халатність	108	
5. Кваліфіковані види цих злочинів	110	112
6. Дискредитація влади	109	113
7. Хабарництво	114–115	112–217
8. Службове підроблення	116	119
9. Розголошення службової таємниці	117	121
Спеціальні види		
1. Винесення судьями неправомірного вироку, рішення або постанови	111	114
2. Незаконне затримання або незаконний привід	112	ч. 1 ст. 115
3. Привласнення або розтрата ввіреного майна	113	116
4. Неподання службовими особами вчасно на вимогу центральної або місцевої влади необхідної інформації, довідок, звітів тощо, якщо такі дії є для них обов'язковими	118	

літературі того часу, не змінювали своєї суті, змінювалася лише законодавча техніка й рівень узагальнення [12, с. 77].

Список використаних джерел:

1. Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1369–1569 рр.) : [монографія] / І.Й. Бойко. – Львів : Видавничий цент ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 628 с.
2. Кримінальний кодекс України 1960 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2001-05.
3. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1984–1994. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – 1984. – 432 с.
4. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1984–1994. – Т. 2 : Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – 1985. – 520 с.
5. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1984–1994. – Т. 3 : Акты земских соборов. – 1985. – 512 с.
6. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общей редакцией О.И. Чистякова. – М. : Издательство «Юридическая литература» Администрации Президента Российской Федерации, 1984–1994. – Т. 9 : Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций / [Г.А. Кутыгина, О.И. Чистяков, А.М. Четвертков, Н.А. Семидеркин]. – 1994. – 352с.
7. Слущка Т.І. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у сфері службової діяльності : [навч. посіб.] / Т.І. Слущка. – К. : КНТ, 2007. – 168 с.
8. Статут Великого князівства Литовського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <https://uk.wikisource.org/wiki/>.
10. Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://constitutions.ru/archives/5341>.
11. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://search.rsl.ru/ru/record/01002889696>.
12. Яциніна М.-М.С. Відповідальність за службові (посадові) злочини за вітчизняними кодифікованими актами ХХ століття / М.-М.С. Яциніна // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : тези доповідей Міжнародної наукової конференції молодих вчених, аспірантів і студентів, присвяченої пам'яті видатних вчених-юристів П.О. Недбайла, О.В. Сурилова, В.В. Копейчикова, 6 грудня 2013 року. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2013. – 78 с.

В статті досліджено розвиток нормативного регулювання протидії службовій преступності в Україні. Аналізуються історико-правові аспекти розвитку уголовного законодавства в сфері службової діяльності. Определены основные черты такого законодательства в разные исторические эпохи. Определена этапность развития уголовного законодательства. Рассмотрены нормы, которыми установлена ответственность за служебные преступления в законодательстве Киевской Руси, Великого княжества Литовского, Речи Посполитой, Российской Империи и Советской Украины.

Ключевые слова: историко-правовой метод, служебное злоупотребление, злоупотребление властью, злоупотребления полномочиями.

The author analyses the historical and legal aspects of developing the criminal legislation in the sphere of official crimes. The main characteristics these legislation in different historical epochs have been defined. Considered the norm, which establishes liability for official crimes in law of Kievan Rus, the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Russian Empire and the Soviet Ukraine.

Key words: historical and legal method, official abuse, abuse of power (authority), abuse of official status.